De Wijerd

stichting tot behoud van de Veluwse sprengen en beken

Nijkerkse waterlopen

Horsthoekerbeken

Landgoed Tongeren

Verdroging van de Veluwe

Bennekomse Meent

30 jaar beekherstel

Interview met Peter Stork

jaargang 35 nummer 3, september 2014

Het vignet van de stichting bestaat uit een ijsvogel met als achtergrond het rad van een watermolen (ontwerp Marjolein Menke, Epe). De ijsvogel is het symbool van de natuurwaarden, het watermolenrad van de cultuurhistorische betekenis van de Veluwse sprengen en beken.

De Wijerd, 35e jaargang, 2014, nummer 3, september 2014

De Wijerd is het kwartaalblad van de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken. Ondertekende artikelen vallen onder verantwoording van de auteur.

Dagelijks bestuur

voorzitter	ing. J. van de Velde Elzenoord 4, 8172 AZ Vaassen	tel. 0578 573018
secretaris	M. Bruggink Cornelis Hendrikstraat 77, 7371 AS Loenen	tel. 055 5053684
penningmeester	ing. D. Wouda, MSc Polkastraat 14, 7323 KZ Apeldoorn	

Secretariaat

Z. Hottinga-Doornbosch
Kerkweg 10 , 8193 KK Vorchten tel. 0578 631459
info@sprengenbeken.nl

Redactie

dr. B. Willemsen
E. Willemsen - van den Berg
drs. J. Meijer
drs. ing. H.G. Slijkhuis

Internet en e-mail

www.sprengenbeken.nl
www.facebook.com/bekenstichting
webredactie@sprengenbeken.nl

druk — Grafisch Bedrijf Kwakkel, Heerde

ontwerp en vormgeving — Eric Harleman, Vormvast esthetische producties

IBAN — NL21 INGB 0003576129

auteursrecht — Overname van de gehele of gedeeltelijke inhoud is alleen toegestaan met bronvermelding en met schriftelijke toestemming van de auteur en/of het bestuur van de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken.
ISSN 1382-8738

De Bekenstichting is een ANBI (Algemeen Nut Beogende Instelling).

IJsvogel, Jan van Duinen.

Wordt ook donateur! Dat kan al vanaf € 20 per jaar. U ontvangt dan elk kwartaal deze Wijerd. U kunt er ook voor kiezen om donateur voor het leven te worden voor minimaal € 300. Opzeggen kan natuurlijk ook: dit dient voor 1 november, voorafgaande aan het nieuwe contributiejaar, te geschieden.
Aan- en afmelden kan via het secretariaat middels post, mail of telefoon.

U bent van harte welkom om iets bij te dragen aan ons kwartaalblad.
De deadline voor het inleveren van bijdragen voor de volgende Wijerd: 10 november 2014.
Opsturen naar het secretariaat: *info@sprengenbeken.nl*.
U kunt ook uw stem laten horen op facebook: *facebook.com/bekenstichting*.

Van de voorzitter	Jan van de Velde	4
Van de redactie		5
Nijkerkse waterlopen *deel 3*	Leendert de Boer	6
Cultuurhistorie Horsthoekerbeken	Henri Slijkhuis	10
Landgoed Tongeren	Henri Slijkhuis	14
Verdroging Veluwe	Ria Dubbelman en Hans Dijkstra	18
In gesprek met Peter Stork	Wiebe Kiel en Jacques Meijer	21
Mededelingen		23

Met dank aan onze sponsors in deze editie:
Ruimte voor Advies Vaassen
Drukkerij Kwakkel Heerde
Aannemingsmaatschappij Pannekoek Vaassen
Cultuurland Advies Heerde
Hans Dijkstra/Gaw.nl
Waterschap Vallei en Veluwe
Fotografie André Brasse
Jan van Duinen

Van de voorzitter

In de eerste helft van de vorige eeuw zijn veel beken in Nederland gekanaliseerd (uit publicatie van de Leerstoelgroep Hydrologie en kwantitatief waterbeheer, Wageningen University), maar dit geldt niet voor de fraaie sprengenbeken waar wij ons voor inzetten. Die waren al tamelijk recht aangelegd om het water efficiënt bij de molens te brengen.

Het zijn dan ook geen beken in een algemene betekenis. Sprengenbeken zijn monumenten die vele eeuwen geleden zijn aangelegd om op de Veluwe voldoende water naar de meer dan 200 watermolens te brengen. Het zijn, zoals de Koningin dat zo onnavolgbaar heeft gezegd in de Monumentenwet van 1988: "vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis en hun cultuurhistorische waarde". Beken moeten ook daarom behouden blijven. Zo staat het ook in Artikel 2 van de statuten van onze Stichting tot BEHOUD van de Veluwse Sprengen en Beken.

Maar dan raak je soms in een spagaat. De lange Hierdense beek, die bovenstrooms ook aangeduid wordt met de namen Staverdense Beek en Leuvenumse Beek, is ooit aangepast (en bijgehouden) om zeven watermolens* achtereenvolgens efficiënt van voldoende energie - namelijk waterkracht - te voorzien. Momenteel wordt die Hierdense Beek ingrijpend veranderd. Er worden zelfs beekdelen gedempt. Het Waterschap Vallei & Veluwe heeft gekozen waar de nadruk van het beekherstel zou moeten liggen: natuur voor cultuur. Rob van de Braak van WSV&V vertelde in het blad De Nieuwe Veluwe: "Dat betekent niet dat we cultuurhistorie uit het oog verliezen. We zorgen ervoor dat het gegraven opgeleide deel, voorheen bedoeld om watermolen en vloeiweiden van water te voorzien, in stand blijft." De Bekenstichting werkt graag mee om in zo'n vernieuwingsproces de monumentale status van sprengenbeken niet uit het oog te verliezen.

Dit jaar bestaan we 35 jaar. Wij begonnen dit lustrumjaar op 12 maart met de overhandiging van het 1e nummer van De Nieuwe Wijerd aan Heemraad Verhoef. Op 11 oktober 2014 vieren we ons jubileum in Leuvenum. Een aankondiging van die bijeenkomst vond u al in het vorige nummer van ons kwartaalblad. Actuele informatie is vanzelfsprekend te vinden op: www.sprengenbeken.nl en op www.facebook.com/bekenstichting.

Als bestuur bedanken we - ook via deze gedrukte woorden in De Nieuwe Wijerd - nadrukkelijk degenen die zich vele jaren hebben ingezet voor het BEHOUD van de fraaie (sprengen-)beken op de Veluwe in hun ensembles. Het zijn: Joke Vink in de redactie van De Wijerd, Jan-Olaf Tjabringa als bestuurslid, Gerard Smid o.a. als redacteur van de website, Ruud Schaafsma als bestuurslid, Lous Heine in de redactie van De Wijerd, Joop Hammink als contactpersoon, Albert Bongers van onze website www.sprengenbeken.nl. Albert stopt hier wel mee, maar blijft gelukkig nog wel betrokken in de Communicatiecommissie, en last but not least Jan Aalbers als adviseur van de Bekenstichting.

Dank jullie wel.

Jan van de Velde, 29 juli 2014

**Het zijn respectievelijk de Korenmolen van het Huis te Staverden (1295?), de Wasmolen (1661), de Zandmolen (1692), de Papiermolen bij het Heiligenhuis (1735), de Papiermolen bij het Gellegat (1702), de Hessenmolen te Hulshorst (1738), de Ottermolens bij de Essenburgh (1749), de Papiermolen te Werfhorst (1693) en de Molen bij de Vischpoort (1614).*

Van de redactie

Hierbij heeft u het derde nummer van de nieuwe Wijerd in handen. Zoals gebruikelijk beginnen we het nummer met een bijdrage van de voorzitter Jan van de Velde. Hij gaat in op het ontstaan van de sprengenbeken en vraagt aandacht voor het feit, dat sprengenbeken zijn gegraven en niet meanderen. Dit is van belang omdat de huidige waterbeheerders de neiging hebben om de sprengenbeken te laten meanderen en ondieper te maken. Leendert de Boer sluit zijn driedelige, rijkgeïllustreerde serie over de Nijkerkse waterlopen af met een betoog, waarmee hij duidelijk maakt, dat het water van de Breede Beek door de aanleg van de waterleiding minder belangrijk werd voor Nijkerk en gaat in op de ontginning van de woeste gronden in het begin van de twintigste eeuw.

Henri Slijkhuis neemt ons mee naar de Horsthoekerbeken op de grens van Epe en Heerde en beschrijft de cultuurhistorische objecten die we tegenkomen als we een wandeling langs deze drie beken maken. Henri gaat in een andere bijdrage in op Landgoed Tongeren. Het artikel is ontstaan uit een interview met directeur Charlotte Rauwenhoff en beschrijft de plannen van het landgoed om het heden en het verleden met elkaar te verbinden. Het waterbeheer op het landgoed staat centraal.

'De verdroging van de Veluwe gaat onverkort door. Extrapoleer je dit naar de toekomst, dan is dat dramatisch voor de kwelnatuur en de beken langs de randen van de Veluwe.' Dat zegt Flip Witte, onderzoeker bij KWR Watercycle Research Institute en bijzonder hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Hij pleit voor een bevriezing van de huidige situatie, zodat de grondwaterstand in ieder geval niet nog verder daalt. In een artikel van Ria Dubbeldam, dat met toestemming is overgenomen uit de Nieuwe Veluwe komt Flip Witte uitgebreid over de verdrogingsproblematiek aan het woord.

Het laatste artikel is van de serie interviews van Wiebe Kiel en Jacques Meijer. Peter Stork is aan het woord. Peter was in de periode 2000-2007 secretaris van de Bekenstichting en is een deskundige op het terrein van de plattelandsgeschiedenis.

Het nummer wordt afgesloten met mededelingen en de agenda voor de komende maanden.

Wij wensen u veel leesplezier.

drukkerij kwakkel
indrukwekkend dynamisch

Eperweg 1 • 8181 XL Heerde
Tel. 0578-691508 • kwakkel.bv@planet.nl

Nijkerkse waterlopen

Deel 3, laatste deel.

Een bewerkte voorpublicatie van Landschapsjuwelen deel 2

Het water van de Breede Beek werd door de aanleg van de waterleiding minder belangrijk voor Nijkerk. In de negentiende eeuw kwam het besef dat het water uit beken, sloten en putten, regentonnen, greppels en dergelijke een bron van infectie vormde. Het duurde behoorlijk lang voordat dit bij de bevolking doordrong. In Nijkerk is hierover dertig jaar beraadslaagd. In 1897 bewezen grondboringen hoe zuiver en in voldoende hoeveelheid water kon worden gevonden op een diepte van 65 meter. Op 25 januari 1898 werd een landelijke verordening bekend gemaakt ten behoeve van het beheer van water. Er kwam hogedrukbronwaterleiding. Het werd verboden het oppervlaktewater als drinkwater te gebruiken. Slechts weinig mensen hadden zich vasthoudend ingezet voor het nut en de gezondheid van velen en met succes.[1]

Afbeelding 14. Alle beken ten zuiden van Nijkerk lopen in overwegend westelijke richting. Alleen de Breede Beek (bovenaan nummer 1) stroomt naar het noorden.

1 Breede Beek, hieronder ligt het kanaal van de Breede Beek dat begint bij de Blankenhoefseweg vlak bij de Bellemansbeek, (nummer 5)
2 Laak
3 Horstbeek
4 Hoevelakensche Beek
5 Bellemansbeek
6 Esvelderbeek
7 Dronkelaarsche Beek
8 Middelaarsche Beek
9 Barneveldsche Beek

Ook de Rubberbeek, die in 't Woud ontspringt, en de Appelsche Beek, die in de buurt van de Schoenlapperweg ontspringt en die op deze kaart niet zijn aangegeven, stromen in zuidwestelijke richting. Tekening gemaakt met behulp van de topografische kaart van Nederland, 32 E, uitgave 2010.

Inmiddels was het grootste gedeelte van de stadsgrachten gedempt. Het water uit de Breede Beek was niet meer nodig voor de was, als drinkwater, om de verf uit stoffen te spoelen, aardappels en groente mee te wassen enzovoort. Enkele stukken van het 'Kanaaltje vanuit Zwartebroek' werden gedempt, maar gelukkig is het grootste deel nog steeds intact.

Ontginning woeste gronden in het begin van de twintigste eeuw

Het water van de Breede Beek was in het begin van de twintigste eeuw niet meer nodig voor menselijk gebruik omdat de waterleiding voorzag in schoon drinkwater. Als gevolg hiervan hoefde er geen water meer uit Zwartebroek te komen. Het 'Kanaal vanuit Zwartebroek' kreeg echter in deze periode weer nieuwe toevoer vanuit de ontginningen van Appel. De heide ten zuiden van de Bulderweg en ten oosten van de Barneveldseweg werd ontgonnen. Het overtollige water moest afgevoerd worden en de meest voor de hand liggende manier was dat het werd afgevoerd via Slichtenhorst.
Er moest een duiker onder de Barneveldse Weg aangelegd worden voor een aansluiting met een beek die uitkwam op de bovenloop van het 'Kanaal vanuit Zwartebroek'.

Panta Rei... Alles stroomt, alles verandert.

Het geeft zeer veel voldoening al die veranderingen te kunnen lezen in het landschap.

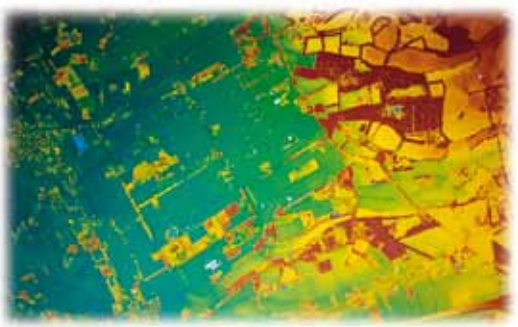

Afbeelding 15. De verveningen van Zwartebroek. Op deze hoogtekaart is te zien dat er zo hier en daar in dit slagenlandschap iets hogere en lagere plekken zijn. De hogere werden als weiland of akkerland in gebruik genomen. De laagste gronden, die hiervoor ongeschikt waren, werden als hakhoutland gebruikt. Duidelijk is te zien dat de dekzandruggen noordoost-zuidwest georiënteerd zijn. Ook de greppels van het slagenlandschap zijn op deze richting georiënteerd. Eeuwen geleden had men al een goed beeld over het natuurlijke verloop van het water.
Bron: Actueel Hoogtebestand Nederland.

Het lichtbruine deel op onderstaande afbeelding is woeste grond, ongeveer een kwart van het land. Het meest westelijke deel hiervan is in de eerste helft van de twintigste eeuw ontgonnen. Om het overtollige water af te voeren moesten er greppels gegraven worden die aansloten bij de Breede Beek. Toen de woeste gronden ten oosten van de Barneveldse Weg werden ontgonnen werden daar greppels gegraven. De aansluiting werd gevonden met greppels op Slichtenhorst die langs de dekzandruggen lagen. Deze greppels zijn honderden jaren oud en meanderen zo af en toe door de brede houtsingels.
Direct ten westen van de Barneveldse Weg, precies tegenover de Appelse basisschool, meandert de huidige Breede Beek op het landgoed Slichtenhorst een paar kilometer door een houtsingel van tien meter breed.

Afbeelding 16. Een kaart van 1906.

Afbeelding 17. 1 is de Breede Beek, 2 is het 'Kanaaltje vanuit Zwartebroek', 3 is de beek die in het begin van de twintigste eeuw vanuit de jonge heideontginning op Appel naar het kanaal van Zwartebroek is ontstaan en nu Breede Beek wordt genoemd.

Op onderstaande foto is dit goed te zien. Dit duidt erop dat dit deel veel ouder is dan het deel van de Breede beek dat aan de overkant van de weg ligt. Hier zijn geen brede houtsingels (een houtsingel betekent landverlies). De opbrengst van het land was in de jonge heideontginning het belangrijkste en niet de jacht waarvoor de houtsingels op de oudere landgoederen door de grootgrondbezitters werden aangelegd.

Sinds het begin van de vorige eeuw ligt de oorsprong van de Breede Beek op Appel, ongeveer halverwege 't Woud en de Barneveldseweg. (Zie afbeelding 20). De Barneveldseweg ligt op de grens van de iets hogere en de wat lagere gronden zoals bijna alle wegen in het verleden.
Honderd jaar geleden was de meeste grond ten oosten (rechts) van de Barneveldsweg op deze plek nog heide met zandverstuivingen.

Op de kaart van De Man uit 1807 staan De Bellemansbeek en het 'Kanaal vanuit Zwartebroek' aangegeven als bewijs dat het min of meer belangrijke waterlopen waren. (Afbeelding 21).

Afbeelding 18: Meanderende Breede Beek op landgoed Sligtenhorst.

Alle foto's en kaartbewerkingen zijn van de auteur.

1 Zie ook Nijkerk in vertellingen, tekst Gé Verhoog. Documentatie en foto's Jac. Cozijnsen-Petersen. 1978 Europese bibliotheek, Zaltbommel.

Afbeelding 19.
A de plek van de oorsprong van de Breede Beek.
B de Es van Schavenou.
C de school van Appel, de Appelgaard.
D de dekzandrug waardoor het 'Kanaaltje vanuit Zwartebroek' werd gegraven.
1 de Breede Beek of Slichtenhorsterbeek.
2 het punt waar de Breede Beek en het kanaaltje vanuit Zwartebroek samenkomen.
3 het kanaaltje vanuit Zwartebroek.
4 het punt waar het kanaaltje vanuit Zwartebroek en de afwatering van het noord-westelijk deel van Appel bij elkaar komen.
5 de afwatering van een deel van Appel dat nu de Breede Beek wordt genoemd.
6 de Barneveldse Weg.

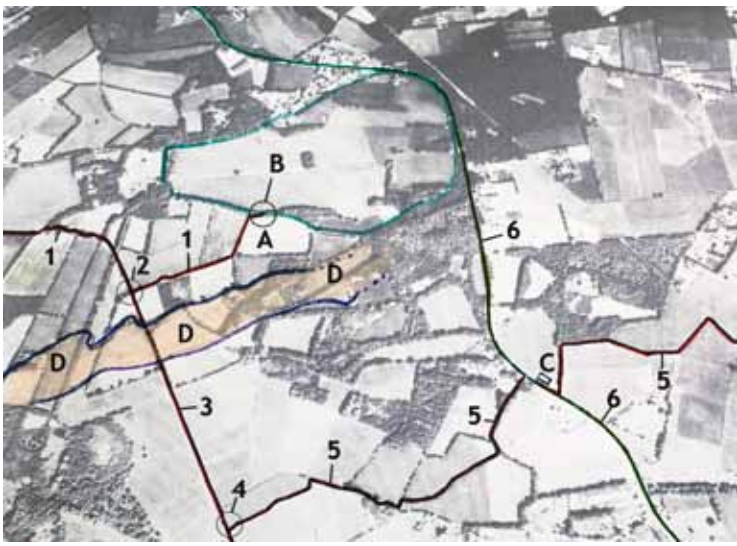

Afbeelding 20.
1 De Barneveldseweg.
2 Het tracé van het Kippenlijntje dat van 1903 tot 1947 tussen Ede en Nijkerk liep.
3 De huidige bovenloop van de Breede Beek.
4 Het kanaaltje van de Breede Beek.
5 De Koperweg, ten zuiden ervan lag het slagenlandschap van Zwartebroek en ten noorden ervan lag het landgoed Slichtenhorst. Deze weg vormde de scheiding tussen twee verschillende typen van landschappen.
6 De Schoenlapperweg.
7 De oorspronkelijke Breede Beek
8 De Slichtenhorsterweg
S De Appelse basisschool, 'De Appelgaard'.

Helemaal rechts op de afbeelding buurtschap 't Woud.

Afbeelding 21. De kaart van De Man uit 1807.
De Bellemansbeek en het 'Kanaal vanuit Zwartebroek' staan hierop aangegeven als bewijs dat het min of meer belangrijke waterlopen waren.

Er blijven toch nog vragen over: Wanneer is het 'Kanaaltje vanuit Zwartebroek' gegraven? Wie heeft er opdracht voor gegeven? Wie hebben dit kanaaltje gegraven?

Henri Slijkhuis

Wandelen langs de Horsthoekerbeken

De Bekenstichting heeft twee prachtige wandelrouteboekjes uitgegeven. “Te voet langs stromend water”. Het eerste wandelboekje bevat 8 wandelroutes tussen Hattem en Apeldoorn. Het tweede deel bevat 8 wandelroutes tussen Apeldoorn en Arnhem.
Als liefhebber van wandelen is het voor mij een feest om deze routes te lopen, omdat naast natuur ook veel cultuurhistorie te vinden is in de nabijheid van de routes. Op dat laatste aspect zal ik uitgebreider ingaan. Ik begin met de route langs de Horsthoekerbeken, die liggen op de grens van de gemeenten Heerde en Epe. Vertrekkend vanaf de parkeerplaats van de begraafplaats Engelmanskamp aan de Elburgerweg te Heerde stuit u al vrij snel op de Renderklippen.

De Renderklippen.

De Renderklippen bestaan uit met heide begroeide stuwwallen. Deze stuwwallen zijn ontstaan door gletsjers die tijdens de voorlaatste ijstijd (het Saalien; 238.000-128.000 jaar geleden) de grond opstuwden. Het klimaat veranderde echter 128.000 jaar geleden. Het resultaat, de stuwwallen, bleven achter. Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien 75.000-10.000 jaar geleden, bereikte het ijs Nederland niet. Wel was er toen sprake van een toendralandschap, waar de wind vrij spel had. Dit had als gevolg, dat veel zand verstoof en als een deken het landschap bedekte. Tevens zijn er toen stuifduinen gevormd. Op de Renderklippen komt u prehistorische grafheuvels tegen uit de steentijd (2800 tot 2100 v. Chr.). De grond van de Renderklippen bestaat uit arme zandgrond, die niet geschikt is voor landbouw. De heide is ontstaan en wordt in stand gehouden door menselijk ingrijpen; men hoedt er al eeuwenlang schapen. Anno 2014 kunt u tijdens de wandeling nog steeds de herder met zijn schapen tegenkomen. Na de Renderklippen ziet u de sprengen van de Noordelijke, Middelste en Zuidelijke Horsthoekerbeek.

cultuurhistorie deel 1

De Sprengen

De drie Horsthoekerbeken vormen een mooi voorbeeld van sprengenbeken die zijn aangelegd voor het aandrijven van molens. Uit de vroegste gegevens over de molens is af te leiden dat de beken in het derde kwart van de 17e eeuw moeten zijn gegraven. De beken worden in drie trajecten onderverdeeld. Het eerste traject is het deel dat water produceert en spreng wordt genoemd. Het tweede traject is het transportgedeelte en het derde traject wordt het opgeleide deel genoemd. Het tweede en derde traject vormen samen de beek. In het derde kwart van de zeventiende eeuw laat de scholtis*, Luyer Daendels, de Noordelijke en Middelste Horsthoekerbeek aanleggen. Hij laat vervolgens aan elk van de beken een molen bouwen. Later worden aan deze beken meer molens gebouwd. In dezelfde tijd laat Henderick van Isendoorn van de Cannenburch, op het grondgebied van de gemeente Epe, de Zuidelijke Horsthoekerbeek graven waaraan hij twee molens bouwt.

De historie van de molens en molenaars is vaak heel goed vastgelegd. Over het graven van de beken weten we vrijwel niets. Dat geldt ook voor de Horsthoekerbeken. Ze hadden, in tegenstelling tot natuurlijke wateren, vaak niet eens een naam. In de literatuur wordt gesproken over 'Griftbeken' en 'Horsthoekerbeken' en om ze te onderscheiden worden ze de eerste, tweede en derde Horsthoekerbeek genoemd. Het waterschap Veluwe heeft de verwarrende naamgeving opgelost door ze aan te duiden als Noordelijke, Middelste en Zuidelijke Horsthoekerbeek. De beken worden vaak bij de gemeente Heerde gerekend. Dat klopt echter niet, omdat de Zuidelijke Horsthoekerbeek helemaal binnen de grenzen van de gemeente Epe ligt. In Epe staat de Zuidelijke Horsthoekerbeek ook wel bekend als 'Molenbeek'.

De sprengen van de Horsthoekerbeken zijn in redelijke staat gebleven. Ze voeren alle drie water. De gravers hebben indertijd goed geweten, waar de beste plekken zijn om te graven. In het eeuwenlange bestaan is er wel het nodige veranderd. Zo kennen de noordelijke en zuidelijk beek allebei een dode tak. Hoe dat is gekomen valt, door gebrek aan schriftelijke bronnen, weinig over te melden.

Iets ten westen van de sprengenkoppen van de Zuidelijke Horsthoekerbeek is recent een historische boswal in ere hersteld.

Historische boswal

In het Sprengenbos ligt een circa 400 meter lange aarden wal die een halfrond perceel aan drie zijden begrenst. Voor 2012 was deze wal nauwelijks zichtbaar.

Renderklippen

Sprengen Horsthoekerbeken

Historische boswal in Sprengenbos

De wandeling staat beschreven in het boekje 'Te voet langs stromend water, deel 1' dat door de Bekenstichting is uitgegeven. Dit boekje kunt u bestellen bij het secretariaat van de Bekenstichting: info@sprengenbeken.nl

De wal lag verscholen in het bos, waarbij zowel het terrein binnen en buiten de wal als het wallichaam zelf waren beplant met grove den, Japanse lariks en douglas. Door jarenlange erosie was de wal op veel plekken nog maar enkele decimeters hoog en was langzaam aan het verdwijnen. De wal werd daarnaast doorsneden door rechte wegen die tijdens de bosaanleg aan het begin van de twintigste eeuw waren aangelegd als onderdeel van een blokgewijze verkaveling. Ook de bijbehorende greppel aan de buitenzijde van de wal was door erosie en strooiselophoping op tal van plaatsen zeer ondiep geworden. De greppel is ontstaan door de winning van zand voor het wallichaam, en diende daarnaast als extra barrière voor de schapen. In het voorjaar van 2012 is de wal over de gehele lengte hersteld door met een graafmachine het wallichaam op te hogen en de naastgelegen greppel uit te diepen. Hierbij zijn de oorspronkelijke afmetingen aangehouden.
Over de geschiedenis van de wal is weinig bekend. In archiefstukken is niets over de aanleg van deze wal terug te vinden. Door de bestudering van historisch kaartmateriaal is achterhaald wanneer de wal ongeveer moet zijn aangelegd en wat de vermoedelijke functie van de wal is geweest. Er wordt aangenomen dat de wal omstreeks 1850 is aangelegd door buurschap Vemde om een jong aangelegd bos te beschermen tegen vraat van schapen die op de omringende heide liepen.
Na dit uitstapje komt u op de voormalige spoorlijn terecht, die nu als fietspad dienst doet.

Fietspad over de voormalige spoorlijn bij de passage Middelste Horsthoekerbeek.

Voormalige spoorlijn

Dit kaarsrechte fietspad is de voormalige spoorlijn. De spoorlijn is geopend in 1887 en loopt tot Hattemerbroek. Twee jaar later wordt bij Hattemerbroek de aansluiting op de spoorlijn Amersfoort-Zwolle tot stand gebracht, zodat vanaf 1889 van Apeldoorn naar Zwolle gereisd kan worden. De spoorlijn is van grote betekenis voor de regionale economie. Aftakkingen zijn aangelegd naar de Industrie en de Venz in Vaassen en in Heerde naar zeepfabriek de Klok en de Berghuizer Papierfabriek. In alle plaatsen zijn bedrijven ontstaan dichtbij de spoorlijn. Na de Tweede Wereldoorlog neemt het busvervoer sterk toe en komt ook het autogebruik in beeld voor grotere delen van de bevolking. Al in 1950 komt er daarom een einde aan het passagiersvervoer tussen Apeldoorn en Zwolle en in 1972 wordt gestopt met goederenvervoer over deze lijn. De laatste delen van de spoorlijn worden in het najaar van 1980 weggehaald. Het huidige fietspad is een blijvende herinnering aan deze spoorlijn. Na een flink stuk fietspad komen we bij de Bovenste molen van de Noordelijke Horsthoekerbeek.

Zwembad De Wijerd

Hoewel het voormalige zwembad te ver van de route afligt om even langs te lopen is het verhaal van dit bad te mooi om niet te vertellen. De onderste molen in het buurtschap Vemde aan de Zuidelijke Horsthoekerbeek had een grote wijerd nodig om tot voldoende water te komen voor de aandrijving. In 1911 is deze wijerd als zwembad 'De Wijerd' in gebruik genomen. Het verving het slecht geconstrueerde zwembad 'De Klaarbeek' aan de zuidkant van het dorp Epe, dat sinds 1901 is gebruik was. Jarenlang was het meer een modderpoel dan een zwembad; vervuiling door een bovenstrooms gelegen watermolen zorgde telkens voor vies water.
Zwembad De Wijerd ontvangt zijn water van de hoger gelegen sprengen van de Zuidelijke Horsthoekerbeek. Overtollig water kan eenvoudig worden geloosd op de lager gelegen weilanden.

Meer lezen:
1. Te voet langs stromend water op de Veluwe. Deel 1. Van Hattem tot Apeldoorn, info@sprengenbeken.nl.
2. B.D. Volkers, E.J. Zuurbier, het Heerder Bekenpad. Water: bron van welvaart in Heerde. Uitgegeven door Heerder Historische Vereniging en Stichting tot behoud van Veluwse Sprengen en Beken; juni 1997
3. H. Hagens, Op kracht van stromend water. Negen eeuwen watermolens op de Veluwe, Hengelo, 2000
4. Menke e.a., Veluwse beken en sprengen. Een uniek landschap, Utrecht 2007
5. Martijn Boosten, Herstel van een historische boswal in het Sprengenbos in Epe; Vakblad natuur, bos en landschap, december 2012

Door de grote doorstroming is de kwaliteit van het water hoog. In 1927 wordt het zwembad uitgebreid. Er komt een kantine en er worden 120 kleedhokjes geplaatst. Dit is mogelijk, doordat in 1927 molen-eigenaar Dijkgraaf de molen en wijerd aan het bestuur van het zwembad verkoopt. Dit bestuur verkoopt het molengebouw vervolgens direct door aan de gebroeders Bagerman, die er in 1928 een wasserij van maken. Dit bedrijf met de naam Eper Stoomwasserij B.V. bestaat nog steeds. De Wijerd is voor vele generaties Epenaren een begrip. De temperatuur van het beekwater wordt ivm de relatief korte afstand ten opzichte van de bron zelfs tijdens een hittegolf maar weinig opgewarmd. Deze aangepaste wijerd is tot 1999 in gebruik geweest als openluchtzwembad.

Terug naar de route. Na een flink stuk fietspad komen we bij de Bovenste molen van de Noordelijke Horsthoekerbeek.

Bovenste molen aan de Noordelijke Horsthoekerbeek

Het is de oudste van de vier molens die in de Horsthoek gebouwd zijn. Jan Jansen van Münster is de eerste pachter van water en grond en bouwer van de papiermolen. We zijn dan in 1662. De molen is tot 1884 in gebruik geweest als papiermolen, dus meer dan twee eeuwen. Evenals de vele andere papierwatermolens op de Veluwe is dit bedrijfje niet opgewassen tegen de schaalvergroting elders in het land en volgt in 1884 de ombouw tot wasserij. J.W. van Klaveren is de laatste wasserij-eigenaar. Hij stopt met het bedrijf aan het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw. Tegenwoordig is het pand in gebruik door Jeugd met een Opdracht. De opgeleide beek ten behoeve van de voormalige molen is nog steeds heel goed in het landschap zichtbaar.

Opgeleide beek bij Bovenste molen.

Dullinkspapiermolen, nu wasserij gebr. Bagerman

Op korte afstand van de Bovenste molen (niet aan de route) ligt de Dullinkspapiermolen. Deze molen ligt niet aan de Noordelijke, maar aan de Middelste Horsthoekerbeek. De stichtingsdatum van deze molen is onbekend, maar het kan niet lang na de stichting van de Bovenste molen geweest zijn. Rondom 1670 lijkt aannemelijk. In 1695 wordt de papiermolen voor de eerste keer verkocht. Ook deze papiermolen wordt eind 19e eeuw omgezet naar een wasserij. In 1897 wordt een stoomketel geplaatst en gaat men over op machinaal wassen. De molen wordt in 1902 toebedeeld aan Jacob en Cornelis Bagerman. Nazaten zijn tot op de dag van vandaag bedrijfsmatig aan het wassen. Het gebouw is duidelijk zichtbaar ten westen van de weg Epe-Heerde en ten zuiden van viaduct de Horsthoek.

De belangrijkste cultuurhistorische objecten heeft u nu gehad. Na een korte wandeling door een landschap met weilanden en later bos komt u weer bij het startpunt uit.

* De Scholtis of Schout is een lokaal ambtenaar belast met bestuurlijke en gerechtelijke taken en het handhaven van de openbare orde.

Landgoed Tongeren verbindt het heden

In dit artikel wordt ingegaan op het verleden en heden van landgoed Tongeren. Dit landgoed ligt vlak bij Epe. Mevrouw Ch. Rauwenhoff is directeur en één van de nazaten van de grondleggers van dit landgoed. Zij heeft een duidelijk beeld waar het met het landgoed heen moet. Dat is me duidelijk geworden in een vraaggesprek met haar. Het verleden koesteren, maar wel gebruik maken van de kansen en mogelijkheden van deze tijd om de financiën op orde te houden. Veel aandacht besteed ik aan het waterbeheer. Op landgoed Tongeren beginnen namelijk drie beken en water is daarom een belangrijke aspect.

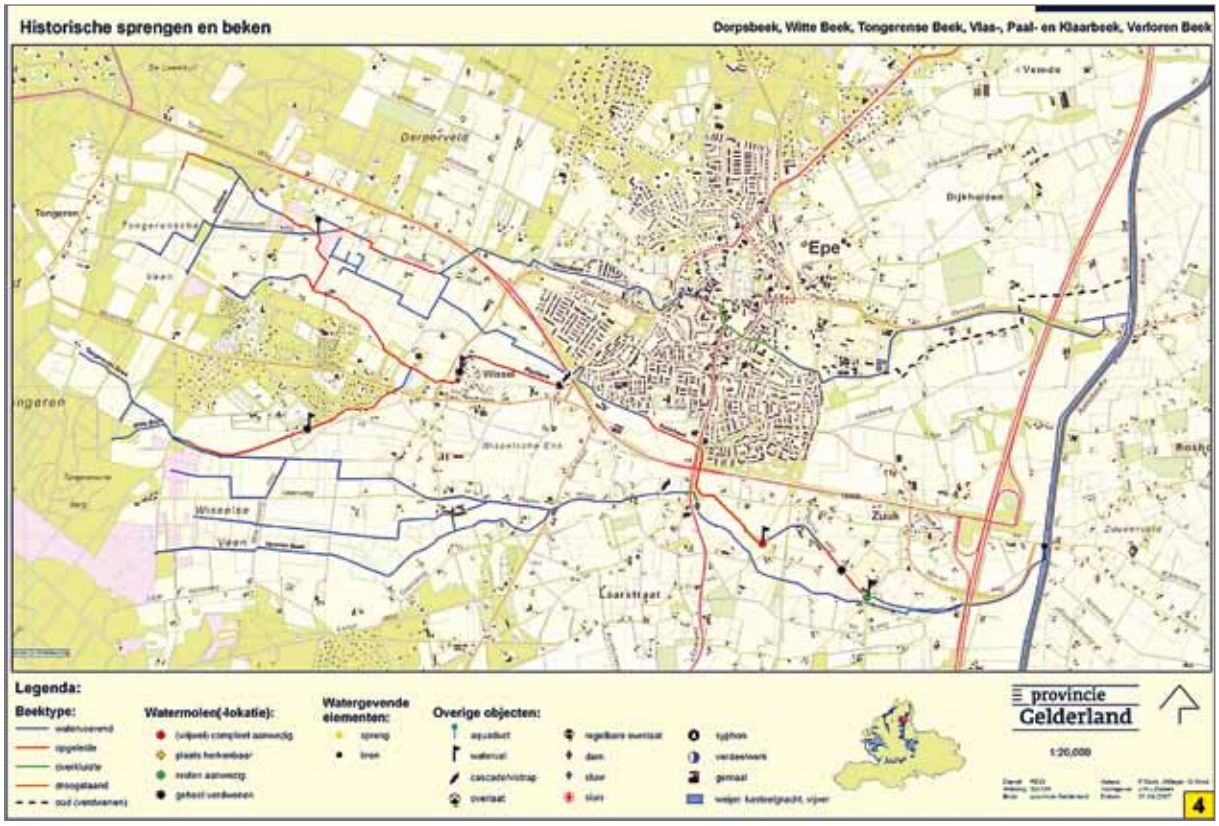

Kaartje Eper bekensysteem (bron website bekenstichting).

Het verleden

Het Landgoed is gesticht in de tweede helft van de achttiende eeuw. Nicolaas Wilhelm de Meester, burgemeester van Harderwijk, is dan de eigenaar van vijf boerderijen en een hoeveelheid bouwland en heide in de buurschap Tongeren. Als hij in 1768 overlijdt, worden zijn dochter Cornelia Maria en haar man Jan Hendrik Rauwenhoff eigenaar van dit Tongerense bezit. Het echtpaar breidt het landgoed uit door de aankoop van nog twee boerderijen, waarvan één met een spijkertje*, dat Jan Hendrik verbouwt tot herenkamer. In 1805 bouwt hij tegen de boerderij en spijkertje een herenhuis. Rauwenhoff legt lanen aan, plant bomen en ontwerpt een begraafplaats, die tot aan de dag van vandaag als familiebegraafplaats dienst doet. Jan Hendrik overlijdt in 1815. Zijn kleinzoon Jan Hendrik (1799-1833), koopman in Amsterdam, wordt na boedelscheidingen en transacties uiteindelijk eigenaar van het gehele bezit. Hij trouwt in 1825 met Anna van Heurn. Zij krijgen vier kinderen. Jan Hendrik overlijdt echter al op 11 september 1833. Charles le Chevalier, vriend van de familie,

14

met het verleden

wordt dan toeziend voogd van de kinderen. Hij is koopman in Amsterdam en getrouwd met Jeanne Dorothea de la Fontaine Schluiter, die in 1842 overlijdt. Drie jaar later trouwt Charles met Anna van Heurn en neemt het beheer van Tongeren op zich. Vanuit Amsterdam bestuurt hij het bezit. Hij koopt enkele boerderijen, laat er twee bouwen en koopt veel ha's heidegrond van de gemeente. Hij doet zijn best om de boeren van deze arme zandgronden aan een beter bestaan te helpen. Hij experimenteert met mest en nieuwe gewassen, ontgint en legt weidegrond en bossen aan, maar het bekendst is hij geworden door het stichten van een school voor de kinderen van Tongeren en directe omgeving in 1868.
Het schooltje staat nu nog bekend als de Chevalierschool, maar is sinds 1996 niet meer in gebruik als school. Na zijn dood in 1881 gaat het beheer over naar zijn stiefzoons Nicolaas en Willem en stiefdochter Anna. Nicolaas richt in 1907 met de kinderen van Willem de Naamloze Vennootschap 'Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed Tongeren onder Epe' op. De aandeelhouders van de huidige BV Landgoed Tongeren zijn allen nazaten van Willem.
In de jaren dertig van de vorige eeuw is het landgoed verkleind. Door de crisisjaren en geldgebrek heeft de toenmalige landgoeddirecteur Charles Rauwenhoff meer dan 200 ha grond moeten verkopen.[a]

Historische foto van landgoed Tongeren (bron: Lohuizerbrink).

Op Tongeren liggen de sprengen van de Vlasbeek, Tongerense Beek en de Witte Beek. De Paalbeek en Dorpse Beek ontstaan net buiten het landgoed. De Tongerense Beek, de Witte Beek, De Paalbeek en Vlasbeek vormen samen de Klaarbeek. Aan deze laatste beek waren tijdens de hoogtijdagen van de watermolens de Wisselse molens, de Wisselse korenmolen, de Zuuker Kopermolen en de Zuuker korenmolen in bedrijf. Aan de bovenloop van de Tongerense Beek stond de Achterste molen. Deze molens waren allen afhankelijk van de watertoevoer vanaf het landgoed en dat leverde nog wel eens conflicten op. Het is goed om te beseffen dat tot de invoering van het kadaster in 1832 het lang niet altijd duidelijk was, waar de grenzen precies liepen in de heide en het veen. In 1821 vond een botsing plaats in dit grensgebied tussen de molen-eigenaars en het landgoed. In 1811 had Jacob 't Hoen zowel de Zuuker koper- als korenmolen gekocht.
De vier molens in Wissel waren in 1821 alle eigendom van Henricus Poll. Het conflict ging over het toevoegen van extra sprengen om meer water op de beken te krijgen. Deze sprengen waren in opdracht van Poll gegraven en de toenmalige landgoedeigenaar Jan Hendrik Rauwenhoff kon geen waardering opbrengen voor dit gegraaf. Hij stapte op 25 augustus 1821 af op Poll en riep hem ter verantwoording. Poll gaf in dat gesprek aan dat de zijdelingse sprengen niet nieuw waren en gehandhaafd moesten worden. Dat kon Jan Hendrik niet overtuigen, omdat hij zelf gezien had, dat er voor het uitgraven ijzeren schoppen waren gebruikt, terwijl voor het onderhoud en graafwerk aan de beken altijd houten schoppen waren gebruikt om de bodem niet te beschadigen en "lek" te stoten. Hij gaf zijn opzichter opdracht om de "uitgravingen" weer dicht te gooien en dat te blijven te doen als ze opnieuw uitgegraven zouden worden. De burgemeester van Epe probeerde nog te bemiddelen om een rechtszaak te voorkomen, maar dat was geen succes. Het probleem van de moleneigenaars en de landgoedeigenaar was, dat er geen bewijzen voor handen waren, die het recht, dat men meende te bezitten, konden ondersteunen.

Uiteindelijk na veel "memories" lukte het in 1828 een derde partij n.l. de 'Registratie en Domeinen in Gelder-

15

Hoewel water geen eigen plaats in de ontwikkelingsvisie heeft gekregen, zal het bij de uitvoering van de plannen een hoofdrol vervullen.

land' om een oplossing te bereiken. Rauwenhoff erkende Domeinen als eigenaar van de Vlasbeek, Paalbeek, Tongerense en Witte Beek en liet aan hen de zorg over om de beken aan de sprengenkoppen met rijstwerk of andere middelen tegen het inzakken van de grond te beschermen en om tweemaal per jaar na een behoorlijke schouw met houten schoppen de beken te ruimen. Rauwenhoff verbond zich verder aan de bepaling om boven de sprengenkoppen geen graafwerkzaamheden te gaan uitvoeren, waardoor het water zou kunnen worden weggeleid. Domeinen erkenden Rauwenhoff als eigenaar van het Tongerense veen. Als afscheiding werd een sloot gegraven op kosten van Rauwenhoff. Hij kreeg echter de helft van de graafkosten terug toen van het andere deel van het veen de bestemming was bepaald.[b]

Het heden

Het ruimen van het vee in 2001 als gevolg van de mond en klauwzeeruitbraak (MKZ) heeft grote betekenis voor het landgoed. De 5 agrariërs op Tongeren die dan al boven de 50 jaar zijn en de landgoedeigenaren worden geconfronteerd met een onzekere toekomst. Overigens volgt de landbouw op het landgoed al geruime tijd de landelijke trend van de snelle afname van het aantal agrarische bedrijven.
In 2006 verschijnt een ontwikkelingsvisie voor het landgoed. In deze visie worden vier aspecten uitgewerkt. Behouden van de landbouw, uitbreiden en herstel natuur, vergroten woonfunctie in de vrijkomende agrarische gebouwen en recreatie. Hoewel water geen eigen plaats in de ontwikkelingsvisie heeft gekregen, zal het bij de uitvoering van de plannen een hoofdrol vervullen. In het gebied van het Tongerense veen ligt het accent op cultuurhistorie en in het Wisselse veen op de natuur. De plannen zijn in 2013 vastgelegd in het bestemmingsplan van de gemeente Epe.

Wat zijn de voornemens?

De landbouw zal geconcentreerd worden op een nieuw te bouwen rundveebedrijf. Dit bedrijf neemt alle landbouwgronden in beheer en zal tevens een zorgfunctie gaan vervullen. Aan de zuidkant van het landgoed vindt natuurontwikkeling plaats. 20 ha landbouwgrond wordt nieuwe natuur. Daarbij zal het accent op veenvorming komen te liggen. Dit gebied sluit aan bij het Wisselse veen, dat door het Gelders Landschap wordt beheerd. Door het creëren van onder meer nieuwe wooneenheden in vrijkomende agrarische gebouwen moet de economische draagkracht van het landgoed versterkt worden. Een ander deel van het 'rood' zoals stallen, schuren, wagenloodsen, kuilplaten en mestsilo's die niet meer gebruikt worden, zal gesaneerd worden. Dit levert een 'rood' reductie op van ruim 50% en zal tot verdere verfraaiïng van het landgoed leiden. Op de hoek van de Molenweg en Van Manenspad wordt een schaapskooi gebouwd. Deze schaapskooi zal een educatief-recreatieve functie gaan krijgen.

Bouw nieuw agrarisch bedrijf (bron:auteur).

Huidig brongebied Vlasbeek (bron auteur).

Zuukermolen (bron: auteur).

* Spijker, ook wel spieker genoemd, is de benaming voor een voorraadschuur waar graan opgeslagen wordt. Spieker is afgeleid van het woord spicarium; spicae is Latijn voor korenaren

** In het najaar zal symbolisch de eerste spa in de grond worden gezet in de bovenloop van de Vlasbeek om het voornemen van het uitdiepen te markeren

Om het grondwaterpeil op de juiste hoogte te brengen zal er meer water afgevoerd moeten gaan worden via de Vlasbeek.

Wat is er nu al te zien?

Rijdend over de Tongerense weg is de bouw van het nieuwe agrarische bedrijf goed te volgen. De boerderij en stallen staan er al en de ingebruikname zal niet lang meer duren. Ook de natuurontwikkeling aan de zuidkant is begonnen. De eerste bomen zijn gerooid in het weggetje (Beekallee) tegenover de Anna's Hoeve (die ook verbouwd wordt en een andere functie krijgt). Het gebied wordt natter gemaakt door het weghalen van een deel van de allee, het dempen van sloten en de Witte Beek te "verondiepen tot aan het maaiveld".[c] De landbouwfunctie zal gaan verdwijnen.

Wat betekent dit nu voor de beken op Tongeren?

Door het afgraven van de verrijkte graszode en het dempen van sloten en verondiepen van de beekloop in het gebied van het Wisselse Veen zal de grondwaterstand hoger komen te liggen. Hierdoor wordt een situatie gecreëerd voor herstel van veenvorming in dit gebied.
Consequentie van de maatregelen is dat er minder water afgevoerd wordt via de Tongerense beek. De molenplaatsen aan de Tongerense beek en verderop de Klaarbeek zullen minder water ontvangen. Daar staat wel wat tegenover. Aan de noordzijde van het landgoed, in het gebied van het Tongerense Veen waar het accent op cultuurhistorie en landbouw ligt, krijgt het landgoed te maken met een hogere grondwaterstand als gevolg van het infiltratieproject van Vitens. Dit is gezien de functie landbouw een ongewenste situatie. Om het grondwaterpeil op de juiste hoogte te brengen zal er meer water afgevoerd moeten gaan worden via de Vlasbeek. Het is dan ook de bedoeling om de Vlasbeek verder naar het westen toe te gaan verdiepen.** Deze oorspronkelijke beek is in de loop der jaren verdroogd en daardoor is de sprengkop naar het oosten verschoven. Tevens worden andere watergangen verdiept. Alle watergangen komen uit op de Vlasbeek. Aangezien de Vlasbeek ook de Klaarbeek voedt, is het de verwachting dat de verminderde afvoer van de Tongerense beek gecompenseerd gaat worden door de vergrote afvoer via de Vlasbeek. Ook de grotere infiltratie door Vitens aan de noordkant van Epe zal effect hebben op de grondwaterstand in het Tongerense veen en zal er op termijn mede voor zorgen dat de Vlasbeek meer water gaat afvoeren. De Bekenstichting vindt het van groot belang dat de waterafvoer via de Klaarbeek niet verkleind gaat worden. In Zuuk staat de Kopermolen. Deze voormalige koper-, papier- en korenmolen is een bijzonder waardevol cultuurhistorisch object. De molen is nog vrijwel compleet en het is mogelijk om de laatste functie van korenmolen weer op te starten. Die unieke molen zou daarom gerestaureerd moeten worden. Maar er moet dan wel voldoende water uit de Klaarbeek op het rad komen. De stichting probeert dat voor elkaar te krijgen.

Uit te diepen deel van de Vlasbeek (bron: auteur).

Noten

a Henri Slijkhuis, de cultuurhistorie van de Tongerense beken, verschijnt in de Wijerd 2014, nr 4
b J.C. Kreffer, Tongeren. Ontstaan en groei van een landgoed, Vaassen 1997, p.71-81
c Mondeling Charlotte Rauwenhoff 25 juni 2014

Literatuur

1. J.C. Kreffer, Tongeren. Ontstaan van een landgoed, Vaassen 1997
2. R. Wartena, Tongeren, de geschiedenis van een Veluwse buurschap, Zutphen 1979
3. H.B. Demoed, Mandegoed Schandegoed, de Markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw, Zutpen 1987
4. S.W. Verstegen, Gegoede ingezetenen. Jonkers & geërfden op de Veluwe 1650-1830
5. www.landgoedtongeren.nl

zandhagedis

“Samen ervoor zorgen dat de Veluwe

“De verdroging van de Veluwe gaat onverkort door. Extrapoleer je dit naar de toekomst, dan is dat dramatisch voor de kwelnatuur en de beken langs de randen van de Veluwe.” Dat zegt Flip Witte, onderzoeker bij KWR Watercycle Research Institute en bijzonder hoogleraar bij de Vrije Universiteit. Hij pleit voor een bevriezing - een standstill - van de huidige situatie, zodat de grondwaterstand in ieder geval niet nog verder daalt.

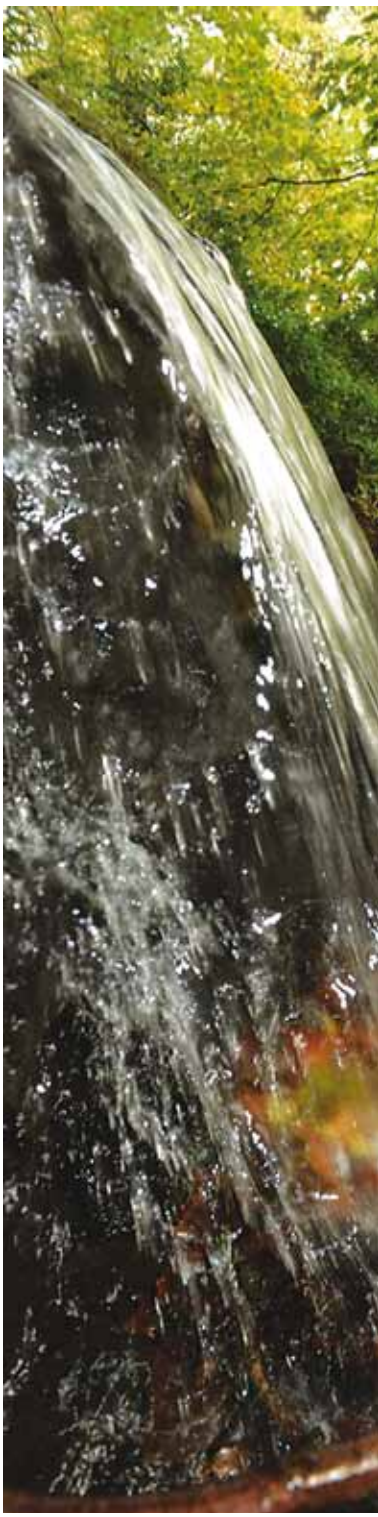

Flip Witte interesseert zich mateloos in water en natuur. Tijdens de bijeenkomst van Vrienden van de Veluwe en Nieuwe Veluwe in oktober over het Wisselse Veen gaf hij op verzoek een voordracht over het Veluwse water als bron van biodiversiteit. De ecohydroloog – iemand die de relatie tussen water en vegetatie bestudeert – maakte indruk met zijn presentatie vol onderzoeksresultaten en tendensen. Enkele weken later, bij hem thuis in Oosterbeek, wordt duidelijk dat water ook zijn hobby is. Witte verdiept zich in zijn vrije tijd in de beken van de Zuid-Veluwe. Tijdens het interview loopt hij even naar de studeerkamer en komt terug met een stapel boeken, prenten en foto’s. Hij vist een ingekleurde zwart-wit foto ertussenuit van de cascade (waterval) op landgoed Laag Oorsprong. Die stroomde volgens hem een eeuw geleden veel harder dan nu. Hij kan het afleiden van dit soort foto’s, maar ook van beschrijvingen uit die tijd die spreken van ‘snelvlietend’ water. De watermolens waren ook het bewijs van veel en goed stromend beekwater.

Waarom is verdroging van de Veluwe zo erg?

“Het water uit de zoetwaterbel onder de Veluwe vindt zijn weg zijwaarts naar de randen van de Veluwe en komt daar aan het oppervlak, maar het wordt steeds minder en een aantal beektrajecten stroomt al tijden niet meer. Natuurlijk willen we de beken behouden. Ze zijn eeuwen geleden vooral langs de oostelijke flank van de Veluwe gegraven en horen inmiddels onlosmakelijk bij het landschap en de cultuurhistorie. Grote zorgen maak ik me over de kwelgebieden langs de randen van de Veluwe. Hier is het heel kritisch als de waterstand daalt. Bovenop de Veluwe, waar het grondwater diep zit, maakt het voor de planten die daar van nature voorkomen niets uit of het gebied verder verdroogt. Want staat het grondwater dieper dan enkele meters onder het maaiveld, dan hebben planten daar niks meer aan. Daling van de grondwaterstand is dus alleen nadelig voor de randen van de Veluwe, waar het grondwater ondiep zit.”

‘Ik zou zeggen: breng het stuifzand terug. Dat zorgt voor veel grondwateraanvulling’

“Die randgebieden zijn in de loop van de eeuwen zoveel droger geworden en de gronden zijn zo grootschalig ontgonnen voor landbouw en woningbouw, dat veel kwelafhankelijke natuur verloren is gegaan. Er zijn nog wat restanten zoals in het Wisselse Veen bij Epe en daar moet heel wat uit de kast worden gehaald om het gebied nat te houden of weer te vernatten.”

niet verder verdroogt”

Tekst Ria Dubbeldam
Foto’s Hans Dijkstra/gaw.nl

Foto’s op: http://www.gaw.nl/klanten/nieuweveluwe/2013-NV4.

Hoe komt het dat de natte natuur langs de Veluwerand zo bijzonder is?
“Dat heeft alles te maken met het samenkomen van kwel- en regenwater. Het kwelwater van onderaf is door de filtering in het zand mineraalrijk en basenrijker dan het regenwater dat van boven de grond insijpelt. Specifieke plantensoorten zoals moeraskartelblad doen het goed onder deze omstandigheden met grote gradiënten in zuurgraad. In kwelmoerasgebieden kun je onder bepaalde omstandigheden zelfs blauwgraslanden aantreffen; de waardevolste natuur van heel Nederland. Daar is landelijk nog maar enkele tientallen hectare van over.
Je vindt er soorten als Spaanse ruiter, gevlekte orchis, Noorse zegge en vetblad, een vleesetend plantje. Het Meeuwenkampje in de Gelderse Vallei is misschien wel het mooiste blauwgrasland, piepklein maar zo bijzonder.”

Wat is de grootste boosdoener van verdroging?
“In heel Nederland is dat toch wel de landbouw. Gronden worden al eeuwen ontwaterd, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog is het waterpeil systematisch en zeer sterk verlaagd. Zo ook in de Gelderse- en IJsselvallei. Mijn oude Wageningse professor Wiebe van der Molen vertelde tijdens colleges dat hij vlak na de oorlog in strenge winters nog kon schaatsen van Wageningen naar Veenendaal. Zo nat was het. Dat gebied is nu geheel ontwaterd, waardoor water wordt aangezogen vanuit de Veluwe en de grondwaterstand daar daalt.
Tot op grote afstand werkt de ontwatering door op de Veluwe. De ontwatering in de Betuwe trekt zelfs onder de rivier door Veluws water aan. Grote gevolgen heeft de aanleg van de Flevopolders gehad. Op de noordelijke rand van de Veluwe is ondanks de aanleg van het Randmeer de grondwaterstand met meer dan een meter gedaald. De waterstanddaling werkt door tot aan Barneveld waar de daling tussen 0 en 10 centimeter is.”

Waardoor ontstaat nog meer verdroging? Vaak wordt gewezen naar drinkwatervoorziening en industrie.
“Grondwaterwinning zorgt plaatselijk voor grote effecten. Op de Zuid-Veluwe is de grondwaterdaling door drinkwaterwinning en industrie vermoedelijk meer dan 2 meter. De bovenloop van de Heelsumse beek bijvoorbeeld is waarschijnlijk vooral door pompstation La Cabine (Arnhem) drooggevallen. Overigens, beken mogen last hebben van verdroging, ze dragen er zelf ook aan bij. Ze trekken als het ware de Veluwe leeg. Wat sterk wordt onderschat zijn de gevolgen van verdamping van water door vegetatie.

gevlekte orchis

Van 1991 tot 2004 doceerde Flip Witte hydrologie, natuurbouw en ecohydrologie aan de Wageningse universiteit. In 2001 is hij in deeltijd gaan werken bij KWR en in 2005 helemaal overgestapt. Sinds 2007 werkt Witte één dag per week als bijzonder hoogleraar bij de afdeling Systeemecologie aan de Amsterdamse Vrije Universiteit. Wittes leeropdracht is daar het bestuderen van de wisselwerking tussen water en vegetatie.

Bos, vooral naadbos verdampt veel water, waardoor uiteindelijk weinig regenwater overblijft voor de aanvulling van het grondwater. Douglas verdampt ruim 80 procent van de neerslag en eikenbos 60 procent. Op kaal zand verdampt er circa 25 procent."

Wat is er tegen verdroging te doen? Ofwel hoe krijgen we weer meer water naar de flanken van de Veluwe?
"Er zijn een paar knoppen waar we aan kunnen draaien. De beken dichtgooien? Dat doen we natuurlijk niet. Of de drinkwaterwinning stopzetten? Ik denk niet dat we dat willen. We moeten dan gefilterd rivierwater gaan drinken, terwijl de Veluwe het beste kraanwater ter wereld levert, beter nog dan veel mineraalwaters die je in de winkel koopt. Wat we wel kunnen doen ter compensatie van de drinkwaterwinning is zoveel water infiltreren dat er net zoveel water aan de Veluwse waterbel wordt toegevoegd als ontrokken. Daarvoor kunnen we schoon beekwater, dat anders afstroomt naar de rivier en de Veluwe verlaat, terugleiden naar infiltratievelden en daar de grond in laten zijgen. Vitens doet dit al op lokale schaal bij Epe. Het terugpompen van het water door kilometerslange leidingen naar infiltratievelden kost natuurlijk wel veel energie.
Ik zou zeggen: breng het stuifzand terug. Dat zorgt voor veel grondwateraanvulling. Een hectare stuifzand voorziet jaarlijks 125 personen van drinkwater. Ter vergelijking: een hectare dennen 30 personen. Projecten zoals in het Hulshorsterzand om stuifzand terug te brengen, zijn hartstikke goed. We doen dit dus niet alleen voor de korstmossen, zandloopkever en zandhagedis. Een tegenargument om stuifzand te maken is dat bomen CO2-vastleggen en de klimaatverandering remt. Dat verhaal is onzin, weten we nu. Zodra je bos kapt en verbrandt zit de CO2 weer in de lucht. Wil je definitief van de CO2 verlost zijn, dan zullen we gekapte bomen diep onder water of in moerassen moeten leggen.
Stuifzand maken ligt bij terreineigenaren nog niet zo gemakkelijk. Ze verdienen aan houtproductie. Wat ze ook kunnen doen, is naaldbos omzetten in loofbos. 'Verloveren' we álle naaldbossen, dan zet dat best zoden aan de dijk. De grondwaterstand stijgt al snel 50 centimeter tot een meter, tot zelfs meer dan 3 meter halverwege tussen Arnhem en Apeldoorn. Bovendien profiteert de natuur ervan. Naaldbossen zijn woestijnen van biodiversiteit, al zullen mycologen (schimmelkundigen) dat stellig bestrijden."

Flip Witte interessert zich mateloos voor water en natuur.

U noemt een aantal maatregelen tegen verdroging, maar hoe verder?
"Nu gebeurt er van alles, deels bewust maar grotendeels onbewust, waardoor de Veluwe steeds verder verdroogt. Het is positief dat Vitens oppervlaktewater infiltreert bij Epe en maatregelen neemt als bosomvorming rondom de beken bij pompstation La Cabine om de grondwateraanvulling te vergroten. Het is dan jammer te zien dat de sandr vlakte – spoelzandwaaier uit de voorlaatste ijstijd – bij Renkum langzaamaan volgroeit en de aangelegde golfterreinen worden beregend met grondwater. Zo modderen we verder, niet uit moedwil maar uit misverstand.
Er zou een standstill moeten komen voor de waterverliezen, een maximum aan de som van alle verliesposten, anders glijdt de Veluwe steeds verder af. Dus bijvoorbeeld nieuw bos alleen toestaan als er elders wordt gekapt voor stuifzand. Of bijvoorbeeld extra grondwaterwinning volledig compenseren door infiltratie van oppervlaktewater, verlovering of verstuiving. Zo'n standstill vergt een goede boekhouding en een centrale regie van de provincie. Voorwaar geen eenvoudige opgave. Mijn oplossing klinkt ambtelijk, maar we moeten wel als we de Veluwe niet verder willen laten verdrogen."

Door Wiebe Kiel en Jacques Meijer

In gesprek met Peter Stork, oud-secretaris van de Bekenstichting.

Het interview vond plaats bij Peter Stork thuis in Eper Dellenpark. Peter werd in 1931 in het Gooi geboren. Op jonge leeftijd verhuisde hij naar Epe. Zijn opleiding genoot hij aan de HBCS, de Hogere Bosbouw en Cultuurtechnische school in Velp, tegenwoordig ook bekend als Larenstein. Na die tijd werkte hij 10 jaar aan buitenlandse watermanagementprojecten (zowel irrigatie als drainage) in opdracht van de OESO (Organisatie voor Samenwerking en Ontwikkeling) en de EEG, de voorloper van de Europese Unie.

Terug in Nederland ging hij in 1967 bij de Provinciale Planologische Dienst (provincie Gelderland) werken. Hij deed daar 'grote projecten' zoals die voortvloeiden uit de door hem geschreven Nota Openluchtrecreatie. Daarbij moeten we denken aan bijvoorbeeld Bussloo, het Heerderstrand, Kievitsveld. Dit alles vond plaats in een periode waarin landbouwgrond nog 'heilig' was en ontgrondingen, nieuwe vuilstorten, enz. steevast in natuurgebieden gesitueerd werden. Het werd dus tijd voor een ander beleid, dat er ook kwam. In 1976 kwam er een rapport uit over de Veluwe met een integrale benadering. In die tijd werd het beekbeheer nog door particuliere eigenaren en gemeenten uitgevoerd. Laatstgenoemden hadden hiervoor in het algemeen weinig belangstelling. Peter kreeg het secretariaat van een bestuurlijke commissie toegewezen.

Peter Stork in zijn tuin in Epe (foto: W. Kiel).

In 1979 kwam het Streekplan Veluwe uit met als hoofddoelstelling stringente bescherming van natuur en landschap. In hetzelfde jaar werd het Projectbureau Nationaal Landschap Veluwe opgericht waarvan Peter aan het hoofd stond. Het was toevalligerwijs dat ook in dat jaar de doctoraalscriptie van Yolt IJzerman uitkwam waarin gepleit werd om tot oprichting van een stichting te komen die het beheer van de achteruitgaande sprengenbeken op zich zou nemen, en ook de oprichting plaatsvond van de Stichting tot Behoud van de Ugchelse Sprengen en Beken onder leiding van Jan Kamphuis, enige maanden later gevolgd door de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken. Beide stichtingen zouden later met elkaar fuseren.

Er gebeurde in die tijd dus veel, want een jaar later al, in 1980, werd door de Begeleidingscommissie Proefgebied Nationaal Landschap Veluwe de werkgroep Beken op de Veluwe geïnstalleerd. Er kwam een onderzoeksprogramma o.l.v. voorzitter Theo van de Nes, ook al een 'oudgediende' bij de Bekenstichting. In 1982 kwam het eindrapport hiervan uit.
Een projectbureau bracht 5 deelplannen voor deelgebieden uit, met als gevolg dat er tussen 1981 en 1985 een aantal beken hersteld werden, waaronder in Vaassen, Epe, Apeldoorn, Brummen en Putten. Het betrof negen beken, waarmee een bedrag van tweeënhalf miljoen gulden gemoeid was. Deze projecten werden gesubsidieerd vanuit het toenmalige ministerie van CRM (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk).
Deze financiële bijdrage van de rijks- en provinciale overheid ging naar het Projectbureau, dat veel werk dat uitgevoerd werd door aannemers coördineerde. Drijvende kracht achter kleinschalige herstelplannen was Yvonne Roelants, coördinator van de pas opgerichte Bekenstichting. Zij begeleidde naast studenten en vrijwilligersgroepen ook jongeren met het aanbrengen van betuining (beschoeiing) langs beken in de Motketel bij Vaassen.
Gedeputeerde Staten van Gelderland vonden de Stichting enthousiast, gedreven en goedwillend, maar de uitvoering toch iets te 'amateuristisch'. In 1984 werden de beken onder verantwoordelijkheid van de waterschap-

Onderhoud is en blijft nodig, maar let vooral op cultuurhistorische aspecten.

pen gebracht. Vanaf dat jaar gingen de inwoners van deze 'ongereglementeerde gebieden' waterschapslasten betalen. De afspraken met de provincie leidden tot het opstellen van zgn. BOP's (Beheer- en Onderhoudsplannen). In het begin werd door de waterschappen veel grof materiaal ingezet, maar toen bleek dat een en ander niet goed verliep kwam het overleg met de Provincie en de Bekenstichting tot stand.
Van grote invloed was de inwerkingtreding van de WVO (Wet Verontreiniging Oppervlaktewater). Het Zuiveringsschap kreeg grote invloed. Vóór die tijd werden beken als open riool gebruikt voor bijvoorbeeld de lozing van afvalwater van wasserijen, maar dat mocht vanaf toen niet meer.

In 2000 kwam Joke Vink in contact met Peter, die zij kende van de Gelderse Milieufederatie. Joke wist hem te strikken voor de functie van secretaris bij de Bekenstichting, een plaats die vacant kwam door het vertrek van Henk Menke. Hij heeft het secretarisambt bekleed tot in 2007.
Het bleek een heel vruchtbare periode waarin tal van projecten uitgevoerd werden. Allereerst is er gewerkt aan vernieuwde statuten, waarin een bredere opstelling van de Bekenstichting naar voren kwam; niet alleen gericht op beken maar ook op natuur en landschap. Daarna kwam het Cultuur-Historisch Inventarisatie Project (CHIP) dat bij Alterra DLO (Dienst Landbouwkundig Onderzoek) door Hans Renes werd opgesteld. Dit project werd door de Provincie via de Bekenstichting betaald.

Vervolgens het GIS-project, de volledige inventarisatie van beken en sprengen, waarvoor Peter en Jacques Meijer samen het benodigde veldwerk deden. Daarna kwamen tussen 2003 en 2005 de voorbereidingen voor het uit te brengen sprengenboek.
Meer projecten volgden, zoals het plaatsen van ongeveer 60 borden aan beken. Later heeft Waterschap Veluwe die verwijderd en vervangen door eigen exemplaren.
Er kwamen lesbrieven voor basisscholen over de gehele Veluwe, gevolgd door een video en een website. Wandelgidsen voor de noordoostelijke en de zuidoostelijke Veluwe. Het project Traditioneel Grondgebruik, gefinancierd met geld uit 'Brussel' dat ook bij de Europese Commissie is gepresenteerd.

Tijdens zijn secretariaatsperiode nam de Bekenstichting deel in de Projectgroepen die in de eerste fase van een BOP (Beheer- en Onderhoudsplan) het voorbereidend werk deden. Daarna werd de Stichting alleen uitgenodigd voor de Klankbordgroepen (de tweede fase) waardoor de invloed geringer werd. Uiteindelijk kan de Stichting nu alleen nog invloed uitoefenen wanneer de tervisielegging aan de orde is.
De Bekenstichting participeerde in de periode 2000-2007 in plannen m.b.t. het Apeldoorns Kanaal, het infiltratieproject van waterbedrijf Vitens, in de totstandkoming van gemeentelijke waterplannen als die van Epe en Rheden, de Kaderrichtlijn Water en als lid van de Gelderse Milieufederatie ook in Reconstructieplannen.
Zoals gezegd nam Peter in 2007 afscheid als secretaris van de Bekenstichting. Als advies geeft hij de Stichting mee kritisch te blijven. Onderhoud is en blijft nodig, maar hij geeft wel aan dat vooral gelet moet worden op de cultuurhistorische aspecten. Die dreigen vaak het onderspit te delven. Als voorbeeld noemt hij het vernatten van de bovenloop van de Tongerense Beek, waarbij de Witte Beek wordt 'gedempt'. Dit kan nadelig uitpakken voor de watervoorziening van de Kopermolen. Toch zijn er veel goede ontwikkelingen zoals de infiltratieprojecten bij Epe en Schalterberg. Het is belangrijk om duurzaam met het Veluwse grondwater om te gaan. In dat verband noemt hij La Cabine, een grote grondwateronttrekking tussen Arnhem en Ede. Een deel van deze winning zou verplaatst moeten worden naar de Betuwe waarmee de impact op de Veluwe zelf kleiner wordt.
Voorlopig heeft naar zijn mening de Bekenstichting ook na 35 jaar zeker nog bestaansrecht. Dit zou niet meer nodig zijn als gekomen wordt tot een Keur voor de beken en sprengen waarbij als criteria naast de hydrologie en de ecologie ook de cultuurhistorie en het landschap toetsstenen zijn.
Het mooist zou zijn als op termijn de Bekenstichting op zou gaan in een Beheerautoriteit, die zich ontfermt over de bovenlokale aspecten van de Veluwe. Het voltooien van 25 jaar beekherstel, dat onlangs gevierd werd in de Cannenburch bij Vaassen, is wat hem betreft dan ook zeker geen punt, maar een komma.

Mededelingen

Jubileumdag 35 jaar Bekenstichting op 11 oktober 2014
In de vorige Wijerd heeft u een blauw inlegvel aangetroffen over onze jubileummiddag op 11 oktober a.s. U kunt zich hiervoor nog steeds opgeven bij het secretariaat. Op de website vindt u uitgebreidere informatie: www.sprengenbeken.nl. U kunt zich opgeven bij het secretariaat: info@sprengenbeken.nl.

Excursie met contactpersonen ook toegankelijk voor belangstellenden
Zaterdag 25 oktober organiseert de Bekenstichting een bijeenkomst voor de contactpersonen. Zoals gebruikelijk wordt de bijeenkomst voorafgegaan door een excursie. Deze keer is de keuze gevallen op de Wenumse beek en zijn ook belangstellenden van harte welkom. We volgen zoveel mogelijk de beekloop in het prachtige beekdal en worden halverwege de wandeling ontvangen door de molenaar van de Wenumse watermolen.
Startpunt van de wandeling: Parkeerterrein restaurant Le Triangle, Elburgerweg 1, 7345 ED Wenum Wiesel.
Vertrek: 13.30 uur, verzamelen vanaf 13.15 uur. Einde rond 15.30 uur. Wandelschoenen aanbevolen. Wel even vooraf aanmelden via info@sprengenbeken.nl met hoeveel personen u mee wilt en u ontvangt daarna een bevestiging.

Opening waterrad molen Staverden
Op 3 oktober 2014 wordt het nieuwe waterrad op Staverden officieel in gebruik genomen.
Om 13.30 uur zullen Peter van den Tweel, directeur van de Stichting Geldersch Landschap & Kasteelen GLK, en Jan van de Velde, voorzitter van de Bekenstichting, het rad op deze unieke molenplaats (die dateert van vóór het jaar 1307) laten draaien op waterkracht. Nadere informatie vind u op www.sprengenbeken.nl.
U bent van harte welkom om hierbij aanwezig te zijn.

Aanmelding voor contactpersoon/beekoppasser
We hebben begin juli in lokale bladen en de website een oproep gedaan voor mensen die interesse hebben in een functie als contactpersoon/beekoppasser binnen de Bekenstichting. Die oproep heeft tot onze vreugde inmiddels 17 mensen opgeleverd die hierin interesse hebben. Dat is overweldigend. We zoeken nog mensen in de regio Nijkerk/Putten/Voorthuizen/Barneveld/Heerde. U kunt zich aanmelden bij ons secretariaat: info@sprengenbeken.nl. Voor de mensen die zich hebben aangemeld, wordt dinsdag 30 september een informatieavond georganiseerd. Zij krijgen hiervan bericht.

De spa in de grond in de Vlasbeek
Zaterdag 8 november gaat de spa in de grond in de bovenloop van de Vlasbeek. In het artikel over landgoed Tongeren in deze Wijerd is verwoord, waarom dit voor de Bekenstichting belangrijk is. Charlotte Rauwenhoff (directeur landgoed Tongeren) en Jan van de Velde zullen symbolisch de starthandeling verrichten. De feitelijke verdieping van de Vlasbeek zal overigens later plaatsvinden. Via de website wordt u over plaats en tijd verder geïnformeerd.

PANNEKOEK GWW B.V.

Een allround aannemersbedrijf
in de grond-, weg- en waterbouw.

Talhoutweg 21, Vaassen Tel: 0578 578670
www.pannekoekgww.nl, mail: pgww@worldonline.nl

De Bekenstichting
Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken

Ontwerp en vormgeving Eric Harleman, Vormvast esthetische producties

ISSN 1382-8738